

*Д.Ж. Молдабаева*¹, Шалбаева А.А.²*

*¹PhD., ассист.проф. С. Демирель атындағы университет, Қаскелең қ., Қазақстан
E-mail: dana.moldabayeva@sdu.edu.kz*

*²PhD., ассист.проф. С. Демирель атындағы университет, Қаскелең қ., Қазақстан
E-mail: aidos.shalbayev@sdu.edu.kz*

ОРТА ҒАСЫРЛЫҚ ТҮРКІ МЕМЛЕКЕТТЕРІНДЕГІ САРАЙДЫҢ ҚҰРЛЫМЫ МЕН ҚЫЗМЕТІ

Аңдатпа

Тарихи еңбектер мен әдеби жәдігерлерде көптеп кездесетін «сарай ақындары», «сарай қызметкерлері», «сарай мәдениеті» сияқты атауларнені білдіреді? Мемлекеттің басқару жүйесіндегі сарай құрлымының маңыздылығы туралы не білеміз. Сарайлардың қалыптасу үдерісі, оның қызметі мен тарихи маңызы, нақтырақ айтқанда түркі мемлекеттерінің тарихындағы орны қандай болды? Міне осы сұрақтарға жауап беру бүгінгі тарих ғылымының алдында тұрған мәселелердің бірі. Түркі мемлекеттеріндегі «сарай» мәсе-лесін зерттеу әрі, қазақ мемлекеттілігінің тарихи тамыры болып саналатын түркілік кезеңдегі мемлекеттік жүйе туралы мәлімет жинақтауымызға мүмкіндік береді. Себебі тарихи деректердегі мәліметтер сарай қызметінің мемлекеттің басқару жүйесінде өзіндік мәні мен орны болғанын көрсетеді.

Түріктер қалыптастырған мәдениет пен өнер екі маңызды кезеңнен тұрады. Біріншісі– түріктердің исламға дейінгі кезеңі. Бұл дәуірде Орталық Азияның Шығыс және Батыс әлемін байланыстыратын үлкен керуен жолдары бойында қоныстанған түріктер, осы географиялық аймақтың мәдениеті мен сәулетөнері-не өзіндік үлесін қосқаны анық. Екінші кезең болған-Ислам дәуірі мәдениетін зерттеген кезде түріктердің бұл мәдениеттің Шығыстан Батысқа таралуындағы басты қозғаушы күш екендігі көреміз. Көне түрік-тердің тарихындағы биліктің орталығы ретінде сарайдың қалыптасу тарихы да осы екі маңызды кезеңді басынан өткерді. Тарихи деректердегі Атилланың Рим және Византия елшілерін шатыр-сарайларында қабылдағаны туралы, сондай-ақ Қарлұқтардың Ферғана аймағындағы сарай жәдігерлерінің болуы, Анадолыда құрылған түркі мемлекеттеріндегі сарайлар бізгетүрлі географиялық аймақтарда өмір сүрген түркі халықтарының тарихындағы сарай құрлымының даму кезеңдерін анықтауға мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: Сарай, мемлекет, билеуші, отағ, шатыр, сарай қызметкерлері.

*Молдабаева Д.Ж. *¹ Шалбаев А.А. ²,*

*¹Ph.D ассист. проф., Университет имени Сулеймана Демиреля, г. Каскелен, Казахстан
E-mail: dana.moldabayeva@sdu.edu.kz*

*²Ph.D ассист. проф., Университет имени Сулеймана Демиреля, г. Каскелен, Казахстан
E-mail: aidos.shalbayev@sdu.edu.kz*

ДВОРЦОВАЯ СТРУКТУРА И ЕЕ ФУНКЦИИ В СРЕДНЕВЕКОВЫХ ТЮРКСКИХ ГОСУДАРСТВАХ

Аннотация

В исторических трудах и литературных реликвиях не редко встречаются такие названия, как «дворцовые поэты», «дворцовые служащие», «дворцовая культура». Но что могут означать эти названия и как они появились? Что мы знаем о важности «дворца» в системе государственного управления? Каков был исторический процесс формирования дворцов, каковы были их функции и историческое значение в системе государственного управления, а именно место в истории тюркских государств? Поиск ответов на данные вопросы является одной из насущных проблем, стоящих перед современной отечественной исторической наукой. Изучение «дворца» в тюркских государствах позволяет нам собрать сведения о государственном строе тюркского периода, который является историческим корнем

казахской государ-ственности. Данные из исторических источников свидетельствуют о том, что дворцовая деятельность имела свое значение и место в системе государственного управления.

Средневековая культура и искусство, сформированные турками, состоят из двух важных этапов. Первый - это доисламский период. Тюрки, поселившиеся вдоль больших караванных дорог, соединяющих Восточный и Западный мир безусловно внесли свой вклад в культуру и архитектуру этого региона. Второй этап-эпоха турко-исламской культуры, в ходе которой тюрки являлись главной движущей силой в распространении мусульманской культуры с Востока на Запад. Принятие римских и византийских послов в шатрах-дворцах древних тюркских каганов и Атиллы, а также, наличие дворцовых реликвий карлуков в Фергане и огузо-турское государство сформированные в Анатолии позволяют определить этапы развития дворцового строительства в истории тюркских государств.

Ключевые слова: Дворец, государство, правитель, шатер, дворцовые служащие.

Moldabayeva D.Zh. ^{*1}, Shalbayev A.A. ²

*¹Ph.D., Assistant Prof., Suleyman Demirel University, Kaskelen city, Kazakhstan
E-mail:dana.moldabayeva@sdu.edu.kz*

*²Ph.D., Assistant Prof., Suleyman Demirel University, Kaskelen city, Kazakhstan
E-mail:aidos.shalbayev@sdu.edu.kz*

THE PALACE STRUCTURE AND ITS FUNCTIONS IN THE MEDIEVAL TURKIC STATES

Abstract

In historical sources and literary relics, we frequently find such names as «palace poets», «palace employees» and«palace culture». However, do we know what these names mean and how did they appear? What do we know about the importance of the palace in the system of state administration? What was the historical process of the formation of palaces, what were their functions, and what was their historical significance in the system of state administration, namely, what do we know about palaces in the history of the Turkic states? These questions are considered one of the most salient ones in modern domestic historical science. The analysis of the theme related to«Palace» in the Turkic states allows us to find theoretical base in the literature about the state system of the Turkic period, which is considered the historical root of the Kazakh statehood. The analysis of findings show that «Palace» has a special function and an important role in the process of political management.

Medieval culture and art, formed by the Turks, consist of two important stages. The first is the pre-Islamic period. The Turks, who settled along the great caravan routes connecting the Eastern and Western worlds, certainly contributed to the culture and architecture of this region. The second stage is the era of Turkish-Islamic culture. Where the Turks are the main driving force in the spread of Muslim culture from East to West. The reception of Roman and Byzantine ambassadors in the tent-palaces of the ancient Turkic kagans and Attila, as well as the presence of palace relics of the Karluks in Ferghana and the Oguz-Turkic state formed in Anatolia, allows us to determine the stages of development of palace construction in the history of the Turkic states.

Keywords: Palace, state, ruler, tent, palace employees.

Кіріспе. Сарайдың қалыптасуының тарихи алғы шарттары ерте түркі дәуірінен бастау алады. Отырық-шы қала мәдениеті мен сәулет өнері дамыған орта ғасырларда сарайды билеушілердің сән-салтанатын паш ететін өзіндік архитектуралық ерекшеліктері бар құрлыс ретінде де қарастыруға болады. Десекте, билеушінің ел басқару ісін жүзеге асыратын орталығы, әрі саяси күшінің нышаны ретінде сарайдың тарихи мәні тереңірек сияқты. Көне түрік халқының түсінігінде астана немесе орда бір мемлекеттің сыртқы және ішкі саяси өміріндегі маңызды әрі қасиетті жер. Астана-саяси әкімшілік орталық қана емес, ұлттың рухты айбындататын, ұлттық мақсат-мүддені айқындайтын киелі мекен болған. Ертеден көшпелі өмір салтын ұстанған халық үшін бір қала емес, бүткіл бір аймақтың астана дерлік маңызы болған. Орта Азиялық көне түріктерде «Өтікен немесе Үтікен» аймағын қасиетті, қастерлі деп, осы жерге ордасын тіккен қағандар ғана Орта Азияның нағыз билеушісі деп қабылданған [1]. Түрік халықтарының тарихында саяси-геостратегиялық маңызы зор аймақтар болғаны анық. Осындай маңызды аймақты кім билесе, сол нағыз саяси күшке ие болған. Мысалы: түрік мемлекеттерінің билеушілері Сыр бойындағы – Сығанақ пен Түркістан, Жетісу-дағы-Суяб пен Тараз, т.б. сияқты ғасырлар бойы маңызын жоғалпаған жерлерді билеуге ұмтылған. Жаңа бір мемлекеттің тарих сахнасына шығуы үшін, яғни мемлекет ретінде қалыптасуы үшін оның халқы, территориясы, билік жүйесі, мемлекеттік құрылымдары және сол құрылымдар арасындағы байланыстың тұтастығы болуы қажет. Билеушінің орны яки сарайы міне осы мемлекеттік құрылымдарды байланыстырушы биліктің күре тамыр іспеттес. Көне түрік дәуірінен бастау алатын мемлекет құру және оны басқару ісінің құрамдас бөлігі ретінде сарайдың құрлымы мен қызметін зерттеу, түркі халықтарының мемлекеттілік тарихының алғашқы кезеңдері туралы мағлұматымызды толықтыра түсерісөзсіз.

Өзектілігі. Сарайлардың қалыптасу үдерісі, оның қызметі мен тарихи маңызы, нақтырақ айтқанда, түркі мемлекеттерінің тарихындағы орнын анықтау өзекті болып табылады. Бұл зерттеу нәтижесі мемлекеттердің саяси орталықтарында орналасқан қаған сарайларының елдің саяси және мәдени өміріндегі орны мен маңызын түсінуге мүмкіндік береді. Сондай-ақ, Қазақ мемлекеттілігінің тарихи тамыры болып саналатын түркілік кезеңдегі мемлекеттік жүйе туралы да білгенімізді толықтыра түседі. Қоғамдық билікті ұйымдастырудың ерекше түрі, саяси жүйенің орталық институты ретінде қалыптасатын мемлекет тақырыбын зерттеу барысында бірінші көңіл аударатын мәселе ол, билеушінің тұлғасы. Мемлекетте саяси жүйені үнемі қадағалап, бақылап отыратын әкімшілік орталықтың, яғни астананың болуы міндетті. Мемлекеттің астанасы – бұл сол елдің әрі саяси, әрі экономикалық маңызды орталығы. Себебі, мемлекеттіліктің нышаны ретінде астана – орталық биліктің және лауазымды тұлғалардың шоғырланған жері ретінде саяси тәуелсіздіктің көрінісі. Демек, астаналарда орналасқан сарай – бұл барлық мемлекеттік құрылымдарды өзара байланыстырып тұратын мемлекет басшысының орны, әрі оның саяси тәуелсіздігінің белгісі. Осы тұрғыдан алғанда сарайлардың саяси орталық ретінде тарихтағы рөлі өте маңызды.

Мақсаты мен міндеті. Түркі мемлекеттерінің тарихында Сарайлардың қалыптасуы мен даму кезеңдерін, сондай-ақ билеушінің саяси билікті жүзеге асыруы тұрғысынан сарайдың маңызын анықтау жұмыстың негізгі мақсат болып табылады. Мұны жүзеге асыру барысында Сарай этимологиясы, сарайдың түрлері және оның эволюциялық даму ерекшеліктері туралы деректердегі мәліметтерді жинақтау жұмыстың міндетіне кіреді.

Материалдар мен әдістемесі. Тақырыпты зерттеу басысында теориялық зерттеу әдісі, тарихи салыстырмалық әдіс және деректердегі мәліметтерді сыни талдау әдісі қолданылды.

Талқылау. Сарай мәдениеті ұғымы қалыптаспас бұрын Көне Түрік кезеңіндегі мемлекеттерде «Орда» сөзі кең қолданылған болатын. Бұл сөздің этимологиялық негізі туралы Түркиялық тарихшы Бахеддин Өгелдің еңбегінде: «Көктүрік және Ұйғыр мемлекеттері кезінде Қытай тарихшылары түрік қағандарының отырған жерлерін «Ya-ch'ang» (Я-Чанг) деп атаған. Қытайша «Чанг» сөзі «Шатыр немесе отағ (орда, тақ)» деген мағынаны береді». Демек, Орда – билеушінің тағы орналасқан аймақ, оның отырған жері, шатыры, қаласы деген мағынаға келеді. Шын мәнінде, билеушілердің ордасы (отағы) орнатылған жер башкент, яғни астана деп саналды. Ежелгі түріктерде қағанның ордасы құрылған жер қасиетті мекен ретінде мемлекеттің орталығы, әрі оның елдігінің (тәуелсіздігінің) символы болды.

Тарихи деректер «Орда» сөзінің мемлекеттің орталығы, қағанның орны ретінде алғаш қолданылған кезі ретінде Мөде қаған дәуірі, яғни б.з.б. 210 жылдар деп топшылауымызға мүмкіндік береді. Көне түріктердің саяси және мәдени тарихын кешенді зерттеулерімен танылған тарихшысы Бахеддин Өгел түріктердегі мемлекеттік нышандардың ішінде астана және сарай, сарай және тақ ұғымдарының бір-бірімен байланысты, әрі бірін-бірі толықтырушы ұғымдар екенін алға тартады [2].

Түркиялық келесі бір тарихшы Кемаль Гөде өзінің «Түріктердегі сарайдың құрлымы және қызметі» атты мақаласында «отағ» сөзінің мағынасы туралы: «Түрік қағандарының отағтары күмбезді болған және

ол аспанның жердегі символы болып есептелген. Түріктердің наным-сенімінде «аспан – мемлекеттің күмбезі, ал шатыр – отбасының күмбезі әрі қорғанышы деп саналған» дейді [3].

Хайреттин Ихсан Ерқоч жүргізген тарихи зерттеуі бойынша да отағ, сарай және шатыр сөздерінің мағынасы ұқсас болып келеді. Ерқочтың еңбегіне сүйенсек, Қытай деректерінде Көктүрік қағандарының отағтары туралы көптеген жазбалар қалдырылған. Солардың ішінде Чжоу әулеті тарихы, жаңа Тан әулеті тарихындағы мәліметтерге қарағанда түрік қағандарының шатырының қақпалары күннің туатын қасиетті жері болып саналатын шығысқа қарай бағытталып тігілетін болған. Қаған шатыры, ордасы туралы Түрік қағаны Истемиге барған Византиялық елші Земархтың император II Юстинге түрік билеушілерімен жүргізген келіссөздері жөнінде берілген есебінде бірқатар қызықты мәліметтер аталып өткен. Солардың бірінде, Земарх Ордаға жеткеннен кейін елшілердің от-алау арасынан өтіп, жын-сайтаннан тазалануға тиісті болғанын айтады. Орда салтанатын сипаттай келіп, ондағы жібек шатыр, күміс ыдыстарға толы арбалар, дөңгелекті алтын тақбәрі-бәрі түрік билеушісінің құдыретін білдіретінін жазады [4].

Көне түріктердің тарихи бейнесін суреттеп, бүкіл тіршілігіне талдау жасаған тарихшы Лев Николаевич Гумилев өзінің «Көне түріктер» атты еңбегінде ертедегі түрік державаларының қалай құрылғанын, қалай жойылғанын нақты фактірлерді келтіріп дәлелдейді. Бұл кітапта билеушілердің ордасына байланысты табылған бірер мәліметтерді келтірейік. Ежелгі түріктер қазіргі қазақ, қырғыз халықтары сияқты киіз үйлерде тұрған. Киіз үйлер кезінде хандарға сарай және орда қызметін атқарған. Осындай хан ордасында алғаш рет болған Византияның сарай қызметкері Менандр Протектор қаған отағына қатты таңқалған екен. Ол хан шатырының ішінде алтын тағы бар, жібек маталармен безендірілген, үй салмағы өте жеңіл, тіпті бір жылқы жылжытып әкете алатын ханның киіз үйлерін тамсана сипаттаған болатын. Деректердегі көне түрік қағандарының тағына қатысты мәліметтердің арасында Л.Н. Гумелевтің еңбегінде былай делінген: «Түркі ханының Византия елшілерін қандай сый-сияпатпен қабылдағанын Менандр келістіре сипаттап жазып кеткен. "...Олар түсте әдемілеп ауқаттанды және ұзақ күнді сол шатырда той-томалақпен өткізді. Шатыр алуан түрлі оқа-зермен оймышталған жібек матадан тігілген еді. Олар шарап ішіп шаттанысты, бірақ шарабы біздердікі секілді жүзімнен жасалатын шарап емес. Олардың ішетін сусыны да тағылардың белгісіз сусыны. Келесі күні олар (ұрымдықтар) кешегі сияқты жібектен жасалып, әр түспен әшекейленген басқа бір шатырға апарылды. Мұнда олардың әртүрлі әулиелері қойылған екен. Дизауыл (Истемихан) саф алтыннан құйылған тақта отырды» [5].

Түрік қағанатынан бөлек Ұйғыр қағанатында да билеушінің отағына ерекше көңіл бөлінген. Оны Ұйғырларға барған Самани мемлекетінің елшісі Темим бин Бахр Ұйғыр қағанының үлкен отағы туралы былай деп баяндайды: «бұл (сарай) ұйғыр астанасына жетпестен алыстан көрінетін алтыннан жасалған, бір уақытта жүз адамды қабылдай алатын камалдың үстінде орналасқан шатыр» деген мәліметтерді келтіреді.

Билеушілермен қатар кіші қағандардың да шатырлары болған. Түрік дәстүріне сәйкес ел ағаларының «орун-оргун» жүйесі (отыру тәртібі), яғни «отыру және қоныстану» тәртібі бейбітшілік кезеңде де, соғыс кезінде де өзгеріссіз болған және әр бір қоғам мүшесі өз орнын білетін еді. Мемлекеттік билік жүйесіндегі лауазым иелерінің отағтарының (отау) түстеріне сәйкес сарайда атқаратын қызметтері мен дәрежелері де анықталатын. Қаған – елдің билеушісі, мемлекеттің басшысы және Сарайдың иесі деп саналды, қағаннан кейінгі лауазым «Жабғуға» (ябғу) тиесілі болды. Жабғудан кейінгі сарайдағы яки мемлекет қызметіндегі лауазымдар келесідей бөлінген болатын: бұйрықтар, дамғашылар (тамғашылар), кеңесшілер, қазынашы-лар, елшілер, сарайлық емшілер мен дәрігерлер және билеушінің жеке қызметшілері.

Көне түрік билеушілерінің отағтарының түсін анықтауда олардың (түріктердің) наным-сенімдерінің маңызды рөлі болған сияқты. Жалпы түріктерде биліктің нышаны болып саналатын байрақ, ту, шатыр яғни сарай және билеушінің қолданатын жеке заттарының (киімдері) түстері де белгілі мағынаға ие болған. Сол сияқты билеуші отағтары мен шатырларының түр-түсі туралы деректердегі мәліметтерге қарасақ билеуші шатырларының түсі қызыл сары болған. Әрі олар (билеуші) киіміне сәйкес етіктің де қызыл түстісін киетін. Уақыт өте келе отырықшы мәдениетке көшкен түріктер салтанат шатырларының орнына сарайларда тұратын болды. Осы кезден бастап билеушілер билік етудің көне түркілік дәстүрінің көрінісі ретінде шатырды қолшатырлар түрінде қолдана бастаған. Түрік ғалымы Фуат Көпірүлі Қарахан хандары мен ханзадаларының ерекше қызыл түсті қолшатырларының болғанын жазады. Осы сияқты қолшатырларды Салжұқ сұлтандары мен сұлтан туыстарының да қолданғаны деректерде баяндалады [6].

Билеушінің саяси билігін жүргізетін орыны, әрі өмір сүрген тұрғылықты мекені (үйі) ретінде Сарайлардың қалыптасу үдерісін саралай келе оның алғашқы формасы және атауы «оргун-өргін» билеушінің орны, көне түрік тілінде тақ сөзі «өргүн» немесе «орын», яғни «ханның орны» деген мағынада

қолданылған. Қарахан дәуірі жазба деректерінде бұл: «қаған орнына (таққа) отырды» деген нұсқада кездеседі. Келесі билеушінің отауы мағынасын білдіретін сөз бұл «отағ/отау» Ғұн дәуірінде «алтын отағ» деп аталған қағандардың отауы. Көне түрік қағандарының отағы орта ғасырлардағы деректерде «қаған шатыры», ал одан кейінгі дәуірлерде «орда», «хан ордасы» деген атпен белгілі болады. Түрлі тарихи оқиғалардың баяндалуы барысында отағ, шатыр, орда туралы азды-көпті мәліметтер бүгінгі мағынасындағы «Сарай» сөзінің пайда болуына дейін, олардың түрлене отырып қолданылғанын көрсетеді. Орта ғасырлық деректердің арасында Сарай сөзін алғаш қолданған Жүсіп Баласағұн болған. Оның атақты «Құтты білік» еңбегінде Сарай және сарай мағынасына келетін «Каршы» сөзі туралы:

«Бектер тұрар үйдің атын «Каршы» дер,
«Каршыдағы» тұратындар қарсылар...» [7].

Жүсіп Баласағұнның еңбегіндегі мәліметтерді саралай келе, көне түріктер бастапқыда «Каршы» деп атаған хан ордаларын XIII ғасырдан бастап парсыша «үй» мағынасына келетін «Сарай» атымен аталғанын және тарихи деректерде де осы атаумен өз мағынасын жоғалтпастан бүгінге дейін қолданылып келгенін айтуға болады.

Жүсіп Баласағұнның дастанында сарай туралы жетерінше мәлімет бар деуге болады. Сарайдың құрылымы, ондағы қызметшілердің есімдері мен атқаратын жұмыстарына дейін сипаттама беріліп, қажетті ескертпелер де жасалған. Сарайдағы халықты үш топқа бөлінетіні туралы дастанда:

«Сарайдағы ел үш топ болып жіктелер,

Күллі тірлік соларменен істелер» десе, сарай қызметшілерінің ішінен маңызды екі лауазым иесіне назар аударып, былай жалғастырады:

«Екі кісі сарай даңқын асырар,
Бектің аты шығып, бағы ашылар.
Бірі — Хажыб, азат жаны сарайдың,
Қақпа басы, тағы бірі жарайтын» [8].

Жүсіп Баласағұн еңбегінде Өгділмүштің атынан сарайдағы қызметкерлермен қалай қарым-қатынас жасау туралы да жан-жақты баяндаған. Деректе аты аталған сарай қызметшілерінің бірі қапуғ башлар — қақпа басылар (сөзбе-сөзаударма) С.Н. Иванов «управитель дворца» деп мағыналық жағынан дұрыс аударған. Ұйғыр аудармашылары «Есік ағасы» деп, әрі түп нұсқаға сүйеніп, әрі шығыс әдебінің әдемі жарасымына үйлестіріп алған. Сірә, босаға бағушы, үйді сақтап, күтуші мағынасына орай, түркі халықтарының есік-босағаға байланысты ұғым, нанымдары ескерілген болу керек [9]. Жүсіп Баласағұн дастанда сарай құрлымына қатысты назарға тұрарлық мәліметтер айтады.

«Кішісі бар, ұлығы бар сарайдың,
Қуә тұтып, жаннан артық балайды.
Қызметшінің келді бәрі жарысып,
Қошеметтеп, тарту тартты табысып».

Мұндағы «сарай кішісі» мен «сарай ұлығы» деген екі топ немесе категорияға жіктеу Салжұқ мемлекетінің сарайларында да кездеседі. Жалпы алғанда, Қарахан мемлекеті болсын, Салжұқ мемлекеті болсын мемлекеттік құрлымында, соның ішінде сарай мәдениетінің дамуында Ғазнауи мемлекетінің терең ықпалының болғанын айтқан жөн. Географиялық орналасқан аймағы, әсерінде қалған мәдениеттердің ерекшеліктері бұл мемлекеттердің бойынан түрік-ислам, парсы, үнді мәдениетінің синтезделген үлгісін көруімізге мүмкіндік береді. Ал, көне түркілік сипаттағы «қаған отағы» немесе «Отау/У-ту», «шатыр» сарайдың ерте формасы Орталық Азияның түркілік мәдениетінің басымдығының көрінісі. Яғни, көшпелі мәдениет ерекшелігі, әрі еркіндіктің символы ретінде қамалдармен қоршалмаған, жаулап алынған жерлерге тігілетін қағанның билік нышаны ретінде «салтанат шатыры» өзінің даму кезеңдерінің соңында билеушінің сән-салтанатын паш ететін зәулім сарайларға айналады. Сарайлардың кеңеюімен бірге оның құрлымында күрделене түседі. Сондай-ақ, сарайлардың мемлекеттің ішкі-сыртқы істеріндегі ықпалы мен қызыметі де артта түскенін көруге болады.

Түркі мемлекеттерінің тарихында сарайлардың келесі даму кезеңі Салжұқ мемлекетінің тарихымен байланысты. Хронологиялық даму кезеңі бойынша Қарахан мемлекетімен қатарлас және мемлекеттік құрлымдарды әрі қарай дамыта отырып жалғастырған Салжұқтар «Сарай» мәселесінде классикалық дәуір деп атауға болатын Османлы империясы дәуірінің бастамасында тұрған бір түрік мемлекеті болып табылады.

Салжұқтарда да мемлекеттіліктің басты нышандарының бірі саяси биліктің орталығы астаналар болатын. Анадолы Салжұқтарында сұлтандар мен абыз, уәзірлердің жеке және ресми өмірі өтетін орны ретінде сарай - мемлекеттік құрылымның маңызды әрі басты бөліктерінің бірі болып саналды. Салжұқ билеушілерінің сарайлары қызметкерлерінің санына сәйкес, көп санды адамға ыңғайланып салынған «үлкен сарайлар» түрінде болған. Деректерде Салжұқ сұлтандарының сарайына парсыша аудармасы «рұқсатпен кіретін жер» мағынасына келетін «Дергах, Баргах» деген атаулар берілген [10].

Салжұқтардағы сарай қызметкерлері де Қарахан сарайларындағыдай «сарай үлкендері» және «сарай кішілері» деп бөлінді. Салжұқтарға қатысты тарихи деректер осы екі категорияға кімдердің кіргенін және олардың қызметтері туралы жан-жақты мәлімет алуымызға мүмкіндік береді.

Сарай қызметкерлерінің бірінші категориясы – мемлекет басқару ісінде алдыңғықатарда келетін лауазымды тұлғалар сарай ақсақалдары немесе үлкендері. Мемлекет билеушісі сарайдың иесі (қожайыны) әріен жоғарғы лауазым иесі болып саналды. Ислам дінін қабылдаған мемлекеттердегі сияқты Салжұқ билеушісі де өз атынан құтба оқытып, теңге соқтырғанда, алдымен барша мұсылмандардың имамы саналған Халифаның (билігін мойындағанының белгісі ретінде) атын бірінші атауы және жазуы керек болды [11].

1040 жылындағы Данданакан шайқасы нәтижесінде Хорасанаймағына келген Салжұқтар мемлекеттік құрылымында көршілес өзге мұсылман мемлекеттеріндегі кейбір лауазымдар мен қызмет түрлерін де қолдана бастады. Тоғрыл бекбилеуші лауазымы ретінде қолданып келген «Эмир», «Мәлік» атақтарының орнына «Сұлтан» лауазымын қолдануға көшті. «Қаған» лауазымының орнына қолданылған «Сұлтан» лауазымы Салжұқтарда мағынасы жағынан ешқашан Саманилер мен Ғазнауи билеушілері сияқты «абсолютті сұлтандықты» білдірмеген; олар мәліктер, мырзалар және әмірлерден белгілі дәрежеде жоғары лауазым болып саналса да, шынайы мағынада дәрежесі ежелгі түрік хакандарының дәрежесінде қалды.

Салжұқтардың мемлекеттік басқару жүйесінде сұлтан мен уәзірден кейінгі орында «Буюкхаджиб» (Хаджиб-и-бузург) яғни «Ұлы хаджиб» болды. Бұл лауазымның Қарахан мемлекетінде де болғанын және осы атпен аталғанын білеміз. Ал, көне түркі кезеңінде бұл қызмет түрін атқарған адамдарға «көл-еркін», «айгужы/айюки» денілгенін болатын.

Ақын Жүсіп Баласағұн барлық түркі халықтарына ортақ туынды «Құтадғу білік» (Құтты білік) дастанын хижра есебімен 462 жылы, яғни қазіргі жыл санау бойынша 1070 жылы жазып бітірген. Әлемдік әдебиет пен мәдениет тарихында із қалдырған дастанды «хандардың ханы» Қарахан мемлекетінің билеушісі Сүлеймен Арслан ханға (908-955) сыйға тарту етті. Бұл тартуға риза болған Боғра хан өз жарлығымен Жүсіп Баласағұнға: «Хас Хаджиб» – «ұлы кеңесшіміз» немесе «ұлы уәзір» (патша сарайындағы қызметкерлердің басшысы) деген жоғары атақ береді.

Ақын «Құтты білікте» қандай адам, «Ұлы хас хаджиб» болып істеуі мүмкін деген сауал қойып, оған өзі егжей-тегжейлі жауап береді. Ұлы Хас Хаджиб – әмірші-патшаның көрер көзі, есітер құлағы, ол мемлекет заңдары мен сол елдің әдет-ғұрпының дұрыс орындалуын қадағалап отырады. Сондай-ақ ұлы уәзір – қазына ісін басқарушы адамға, сарайда қызмет ететін хат көшірушілер мен қол өнершілерге патша атынан әмір береді, елшілерді қабылдап, шығарып салып отырады, ресми түрдегі салтанатты жиындардың заңға сәйкес өтуін қадағалайды, әрі кедейлер мен жетім-жесірлердің арызын тыңдап, оны эликбекке, яғни Табғаш Қара Боғраханға жеткізіп отыруы тиіс. Бұған қарап, Жүсіп Баласағұнның патша сарайында қандай қызмет атқарғанын ғана емес, сонымен бірге ақын «Құтты білікте» өзіне өте жақсы таныс мәселелерді мейлінше терең біліп барып жазғанын да аңғарамыз [12].

Салжұқ сарайындағы Ұлы хаджибтің қызметі Қарахан мемлекетіндегі Хас хаджибтің міндетімен қоса ендігі жерде сарай қызметшілерінің басшысы, билеуші мен халықтың және сарайдағы өзге лауазымды тұлғалардың арасындағы қарым-қатынасты ұйымдастырушы, әрі жүйелеуші болды. Салжұқ сарайындағы Ұлы хаджибтің ерекшелігі, ол енді «әмір» лауазымын иеленіп қарамағындағы дәрежесі әр түрлі өзге хаджибтарға басшылық жасады. Салжұқтардың тарихи деректерінде хаджибтің бірнеше атауы кездеседі. Олардың арасында: «hacib-el hüccab», «emir-i hacib» немесе «hacib-i kebir» атаулары бар [13].

Сарайдағы келесі лауазым иесі сұлтанның жеке қызметіндегі «Эмир-и пердедар» (перденің иесі) деп аталатын адам. Оның міндеті халық алдында билеушінің пердесін ашып тұру болатын. Бұл қызметтің шығу төркіні билеушінің халқпен белгілі күндерде кездесу дәстүрінің болуынан келіп шыққан. Сұлтанның қабылдауына халық сарайдағы сұлтан пердесінің ашық немесе жабық болуына қарап жиналатын болған. Перде ашық болған жағдайда сұлтан адамдарды қабылдап, кедей-кепшікке көмек қолын созып, даулы мәселелерде әділ шешімдерін шығарып отырған. Сарайдағы келесі лауазым «Векил-и Дер/Vekil-i Der», яғни «сарай уәкілі» немесе сарай иесінің уәкілі, бұл атаққа ие болған адам сұлтан мен басу әзір арасындағы хат-хабар алмасу, сарайдағы түрлі жағдайлар мен жаңалықтардың сұлтанға жеткізілуін қамтамасыз ететін болған. Бұл қызметке сөзге шешен, тапқыр, ұшқыр ойлы, жұмақ мінезді, Сұлтанның

көңілінен шыққан адам сайланатын. Осы қызметке ұқсас келесі сарай қызметкеріне «Векил-и Хас» аты берілген [14]. Бұл лауазымды иеленген адам сұлтан мен оның әулетіне қызмет ететін болған. Оның міндеттері: сарай қажеттілігіне жұмсалатын шығынды есептеу, қаржылай кіріс-шығыс, бөлістірілген міндеттердің атқарылуы барысы, сұлтан тапсырмаларының дер кезінде орындалуы сияқты тікелей билеуші беретін тапсырмаларды орындау болатын. Бұл қызмет түрі Ғазнауи сарайында да болған. Ал Қарахандарда бұл міндетті Хас хажиб атқарған сияқты.

Салжұқтарда сарай үлкендері немесе ұлықтары қатарына мемлекеттік лауазымы жоғары әсіресе диуандарға мүше немесе дуан басшылары кіретін болған. Ерте және орта ғасырлық Түркі мемлекеттерінің тарихында мемлекеттің саяси, әскери және мәдени мәселелері қаралатын «той» аты берілген мәжілістің болғаны мәлім. Осы мәжіліске елдің әскери, экономикалық, сыртқы істеріне жауапты қаған әулетінің лауазымды тұлғалары мен өзге ақсүйектер қатысатын еді. Орта ғасырларға келгенде мемлекеттік аппарат пен орталық биліктің кеңеюі әрі жүйеленуінен келіп бірнеше мәжіліс «Диуан/диван» түрі пайда болды. Жалпы, Қарахан, Салжұқ, Ғазнауи, Хорезмшах мемлекеттерінде елдің ішкі-сыртқы мәселесі қаралатын бірнеше диуан/мәжіліс түрлерінің аты аталады. Оларға: «Диуан-иАли, Диуан-и Туғра, Диван-и Истифа, Диван-и Арыз, Диван-и Ишраф» аттары берілген [15].

Сарай қызметкерлерінің келесі категориясы – ол «Сарай кішілері». Олардың қатарына ең алдымен Чавуштар (Serheng veya Durbaş), яғни сержанттар, қорғаушылар деген атаққа ие болған қызметкерлер кірді. Олардың міндеті әрдайым сұлтанның қасынан табылу, оны қорғау, халық алдына шыққанда немесе басқа елге барғанда онымен бірге ілесіп жүру. Олардың саны шамамен бес жүз немесе одан да көп болды. Ал, Жүсіп Баласағұнның дастанындағы мына сөздер қарахан дәуіріндегі сарайдағы және қоғамдағы жалпы әлеуметтік топтар туралы хабар беріп тұрғандай:

«Екі түрлі қызметші, түбі, біл,
Бірі — ерікті үміт қуған, бірі —құл!
Құлақ кесті құл еріксіз, табынар,
Табынбаса — сабаған соң: жалынар.
Еріктілер өз еркімен жалданар,
Маңдай термен тапқандарын малданар»[16].

Қарахан дәуірі сарай кішілері де құрамы мен қызмет түрі жағынан Салжұқ сарайындағы қызметкерлерге ұқсас. Бұлай деуіміздің себебі, «Құтты білік» дастанында Сарай кішілерінің қатарында:

«Қызметтер, міне, осылар секілді,
Бұдан басқа түрлері бар не түрлі.
Тағы қанша жетіп жатыр ісшілер,
Төсекші, аспаз және аңшы, құсшылар»[17].

Билеушінің сарай қызметшілері арасында Жүсіп Баласағұни «Идишши башы» (ыдыс басшысы) аты берілген сұлтанның ыдыс-аяғына жауапты адамның бар екенін де айтып өткен. Ал, Салжұқ сарайының сарай кішілеріне жататын келесі бір қызметкері – Недимдер дер аталды. Олардың қызметі сұлтанмен сөйлесу, ой толғасу, сыр шерту болды. Олардың қатарына сарай шайырлары, әдебиетші, пәлсапаны жақсы білетін шешендер, биші, т.б., сарай қызметкерлері кірді. Олардың негізгі қызметі сұлтанмен көңілді әңгіме-дүкен құру, аңға, сауық-сайрандарда сұлтанмен бірге жүру болғандықтан, бұл қызметшілердің сенімді, білімді, келбетті әрі өнерліболулары талап етілді.

Сол секілді аспаздар, тігіншілер, т.б. қызметтерді атқаратын сарай қызметкерлері Сарай кішілерінің қатарына енген болатын. Анадолы Салжұқтары дәуірінде сарай құрылымының күрделеніп, оның маңызының даарта түскенін байқауға болады. Түркі мемлекеттерінің ішінде Османлы империясы кезінде (XIII-XX ғғ.) сарай құрылымы өзінің гүлдену дәуірін басынан өткереді. Дәл осы дәуірде сарай және сарай қызметкерлерінің мемлекеттің ішкі және сыртқы саясатында ықпалы барынша артып, көптеген тарихи оқиғаларға жөн берген болатын.

Мұстафа Жанболаттың «Салжұқтардағы сарай және сарай басқармасы» атты еңбегінде бұл тақырыпта жан-жақтымәліметтер табуға болады.

Қорытынды. Тақырыпты қорыта келе, Сарай құрлымының даму үдерісінің көне түркі кезеңінен басталатын, Қарахан дәуірінде жалғасын тапқан және Османлы дәуірінде гүлдену кезеңіне жеткен өзіндік тарихи процесі кенін айта аламыз. Ерте және орта ғасырлық Сарай, құрлысы және құрлымы жағынан тек архитектуралық үздік үлгі емес, сондай-ақ мемлекеттік басқару жүйесінде «сарай мәдениеті» ұғымы мен түсінігінің қалыптасуына да ықпал еткен фактор екенін де көруге болады. Сарай мәдениетін исламға дейінгі және исламнан кейінгі кезеңдерге бөліп қарастыру арқылы сарайлық жүйенің толыққанды бейнесін құруға мүмкіндігіміз болды. Мемлекеттік жүйедегі билеушінің әкімшілік орталығы ретінде Сарай тақырыбы төңірегіндегі мәселелер ретінде, сарай және сарай қызметкерлерінің мемлекеттің саяси өміріне ықпалы, сарай ішіндегі талас-тартыстардың себептері мен салдары тақырыбында жасалатын зерттеулер алдағы уақытта «Сарай» тақырыбындағы білгімізді толықтыра түсері сөзсіз. Сарай тақырыбын жан-жақты талдау тарих ғылымындағы мемлекетшілділік пен билік жүйесі туралы мағлұматтарымызды толықтырады әрі олардың деректік базасын қалыптасуына мүмкіндік береді деп ойлаймыз. Сарай тақырыбына қалам тартып жүрген алыс-жақын шет елдік зерттеушілердің еңбектерінде назар аударарлық мәліметтер кездеседі. Солардың арасында түркі тарихындағы Сарай тақырыбына байланысты Түркиялық ғалымдар Reshad Ekrem Kochu “Торқару Сарайы - Eski Saray Yaşamı” және автордың естеліктеріне негізделіп жазылған тегі поляк Ali Ufki Beyüz аты Albertus Bobovius Chev “Sarayı Enderun - Торқару Sarayında Yasham” еңбектерінде және орыс ғалымы Искандер Мамедовтың “Расцвет и крах Османской империи. Женщины у власти” атты шығармалары мәселеге жаңа қырынан қарау мүмкіндігін береді.

Пайданылған әдебиеттер тізімі:

1. К. Аманжолов, *Түркі халықтарының тарихы, 1-кітап, Алматы-1996, 112 б.*
2. Өгел Б., *Біуік Hun имараторлуғунун тарихи 1-кітап, Ankara-1981, 27 s.*
3. Göde K., «*Türklerde Saray Teşkilatı ve Hayatı*», *Erciyes üniversitesi dergisi, №3, 1983, 433 s.*
4. Erkoç H., *Eski Türklerde devlet teşkilatı (Gök Türk dönemi)*, диссертациялық жұмыс, <http://misakizafer.com/2022/03/28/turk-devlet-gelenegi/2022>.
5. Гумилев Л.Н., *Көне түріктер. Алматы-1994, 475-480 бб.*
6. Kafesoğlu, I., *Türk Milli kültürü, Ankara-1996, 256 s.*
7. Жүсін Баласағұн. *Құтты білік /Көне түркі тілінен аударып, алғы сөзі мен түсініктерін жазған А.Қ.Егеубаев, Әдеби жәдігерлер, 5-т.:— Алматы: «Таймас» баспа үйі, 2007. 365 б.*
8. Жүсін Баласағұн. *Құтты білік, 247 б.*
9. Жүсін Баласағұн. *Құтты білік, 524 б.*
10. Köymen, A.M., *Büyük Selçuklu imparatorluğu Türk tarihi, Ankara-1993, 202-236 s.*
11. Kafesoğlu İbrahim, *Türk Milli Kültürü, İstanbul, 2010, 115-117 s.*
12. Жүсін Баласағұн. *Құтты білік, 239 б.*
13. Köymen, A.M., *Selçuklu devri Türk tarihi araştırmaları I, 313 s.*
14. Erdoğan M. *Selçuklar'da saraylar ve saray teşkilatı, Stanbul- 2011, 344 s.*
15. Kalan E., *Sarayaskeriveidari Yönleriyle Karahanlı devletinin teşkilat tarihi, Ankara-2019, 133 s.*
16. Жүсін Баласағұн, *Құтты білік, 279 б.*
17. Жүсін Баласағұн, *Құтты білік, 358-359 бб.*

References:

1. Amanzholov K., *Turkhaliktarinintarihi, 1-kitap, Almaty-1996. 112 bet.*
2. Өгел В., *Біуік Hun имараторлуғунун тарихи 1-кітап, Ankara-1981, 27 p.*
3. Göde K., «*Türklerde Saray Teşkilatı ve Hayatı*», *Erdziesbulleten, №3, 1983, 433 p.*
4. Erkoç H., *Eski Türklerde devlet teşkilatı (Gök Türk dönemi)*, *master thesis*, <http://misakizafer.com/2022/03/28/turk-devlet-gelenegi/2022>.
5. Gumilev L.N., *Kone Turkter. Almaty-1994, 475-480 bet.*
6. Kafesoğlu, I., *Türk Milli kültürü, Ankara-1996, 256 p.*
7. Zhusub Balasagun. *Kuttu Bilig /kone turuk tilinen audarip, algi sozimen tusinikterinzhajgan A.K.Egeubayev, Adebı zhadigerler, 5-t, Almaty: «Taimas» baspauyı, 2007. 365 bet.*
8. Zhusub Balasagun. *Kuttu Bilik, 247 bet.*
9. Zhusub Balasagun. *Kuttu Bilik, 524 bet.*
10. Köymen, A.M., *Büyük Selçuklu imparatorluğu Türk tarihi. Ankara-1993, 202-236 s.*
11. Kafesoğlu İbrahim, *Türk Milli Kültürü, İstanbul, 2010, 115-117 бб.*
12. Zhusub Balasagun. *Kuttu Bilik, 239 bet.*
13. Köymen, A.M., *Selçuklu devri Türk tarihi araştırmaları I, 313 s.*
14. Erdoğan M. *Selçuklar'da saraylar ve saray teşkilatı, Stanbul- 2011, 344 s.*
15. Kalan E., *Sarayaskeriveidari Yönleriyle Karahanlı devletinin teşkilat tarihi, Ankara-2019, 133 s.*

16. *Zhusub Balasagun. Kuttu Bilik, 279 bet.*
17. *Zhusub Balasagun. Kuttu Bilik, 358-359 bet.*